NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

13.00.00-PEDAGOGIKA
journal.namdu.uz
PEDAGOGICAL

UMUMTA'LIM TIZIMIDA FONETIK MASHQLARNING TASNIFLANISHI

Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Pedagogika fanlari bo' yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Kattaqo' rg' on davlat pedagogika instituti
Kattaqo' rg' on, O' zbekiston, E-mail: dganiyeva084@gmail.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada "Pedagogika ensiklopediyasi"dagi mashq ta'rifi, uning ta'limdagi o' rni va turlari ilmiy-metodik tahlil qilinadi. Mashq ko' nikma va malakalarni shakllantirishning asosiy vositasi sifatida tasniflanadi: tayyorgarlik, tasviriy, asosiy, takrorlovchi-umumlashtiruvchi, ijodiy; analitik, sintetik, analitik-sintetik; og' zaki, yozma, aralash shakllar. Fonetik mashqlar talaffuz, intonatsiya, urg' u va nutq madaniyatini rivojlantirishda markaziy o' rin tutishi, ular ko' nikma va malaka hosil qiluvchi bosqichlarga bo' linishi ko' rsatiladi. Mashq tarkibi ko' rsatma, o' quv materiali, nazorat va o' z-o' zini nazorat komponentlaridan iborat. Ona tili ta'limida muloqotga o' rgatuvchi, vaziyatli, savol-javob, parafrazlash, matn ustida ishlash mashqlaridan foydalanish zarurligi asoslanadi. Maqol, tez aytish, audio-video, rolli o' yinlar orqali talaffuzni o' rgatish samarali ekani, xalq og' zaki ijodi namunalari, jumladan "Devonu lug' otit turk" maqollaridan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, 50-yillar darsliklaridagi ijobiy tajriba, notiqlar nutqi, ifodali o' qish, yodlash, imlo va talaffuz birligi, interfaol usullar, individual yondashuv muhimligi qayd etiladi. Darsliklarda mashq va topshiriqlar tizimini takomillashtirish, nutqiy kompetensiyani uzluksiz shakllantirish, o' qituvchi malakasini oshirish zarurati ta'kidlanadi.*

Kalit so' zlar: *mashq, pedagogika ensiklopediyasi, ona tili ta'limi, fonetik mashqlar, talaffuz, intonatsiya, urg' u, nutq madaniyati, ko' nikma va malaka, mashq turlari, ijodiy mashqlar, savol va topshiriq, interfaol usullar, xalq maqollari, audio-video materiallar*

CLASSIFICATION OF PHONETIC EXERCISES IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEM

Abstract: *This article presents a scientific and methodological analysis of the definition of "exercise" found in the "Pedagogical Encyclopedia", as well as its role and types in education. Exercises are classified as the primary means of developing skills and proficiencies, categorized into types such as preparatory, illustrative, core, review-consolidating, and creative; analytical, synthetic, and analytical-synthetic; and oral, written, and mixed forms. The article highlights the central role of phonetic exercises in developing pronunciation, intonation, stress, and speech culture, noting their division into stages that foster skill and proficiency acquisition. The structure of an exercise comprises components such as instructions, learning material, and mechanisms for monitoring and self-assessment. The necessity of employing exercises that foster communication—such as situational tasks, question-and-answer sessions, paraphrasing, and text analysis—in native language education is substantiated. The article recommends teaching pronunciation through proverbs, tongue twisters, audio-visual aids, and role-playing games, specifically advocating for the use of examples from oral folklore, including proverbs from "Diwan Lughat at-Turk". Furthermore, it emphasizes the importance of positive practices from 1950s textbooks, the study of oratorical speech, expressive reading, memorization, the integration of spelling and pronunciation, interactive methods, and an individualized approach. The need to improve the system of exercises and tasks in textbooks, continuously develop speech competence, and enhance teacher qualifications is emphasized.*

Keywords: *exercise, pedagogical encyclopedia, mother tongue education, phonetic exercises, pronunciation, intonation, stress, speech culture, skills and proficiency, types of exercises, creative exercises, questions and tasks, interactive methods, folk proverbs, audio-visual materials.*

КЛАССИФИКАЦИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: *В данной статье научно-методически анализируется определение упражнения в «Педагогической энциклопедии», его роль в обучении и виды. Упражнение классифицируется как основное средство формирования умений и навыков: подготовительные, иллюстративные, основные, повторительно-обобщающие, творческие; аналитические, синтетические, аналитико-синтетические; устные, письменные, смешанные формы. Показывается, что фонетические упражнения занимают центральное место в развитии произношения, интонации, ударения и культуры речи, а также подразделяются на этапы формирования умений и навыков. Структура упражнения состоит из инструкции, учебного материала, компонентов контроля и самоконтроля. Обосновывается необходимость использования в обучении родному*

языку коммуникативных, ситуативных упражнений, упражнений типа «вопрос-ответ», парафразирования и работы с текстом. Отмечается эффективность обучения произношению с помощью пословиц, скороговорок, аудио- и видеоматериалов, ролевых игр, рекомендуется использование образцов устного народного творчества, в том числе пословиц из «Дивану лугат ат-тюрк». Также подчеркивается важность положительного опыта учебников 50-х годов, речи ораторов, выразительного чтения, заучивания наизусть, единства правописания и произношения, интерактивных методов и индивидуального подхода. Подчеркивается необходимость совершенствования системы упражнений и заданий в учебниках, непрерывного формирования речевой компетенции и повышения квалификации учителей.

Ключевые слова: упражнение, педагогическая энциклопедия, обучение родному языку, фонетические упражнения, произношение, интонация, ударение, культура речи, умения и навыки, виды упражнений, творческие упражнения, вопросы и задания, интерактивные методы, народные пословицы, аудио- и видеоматериалы.

"Pedagogika ensiklopediyasi"da mashqqa berilgan ta'rifning ancha takomillashgan va ta'lim sohasiga moslashtirilgan shakli quyidagicha: Mashq (arabcha – husnixat, rasm chizish uchun namunalar) – biror faoliyatni puxta o‘ zlashtirish yoki uning sifatini yaxshilash maqsadida ko‘ p marta takrorlash. Masalan, o‘ qish, yozish. Mashq ta'lim jarayonida ko‘ nikma va malakalarni hosil qilishda muhim o‘ rin tutadi.[1]

Ona tili ta'limida muloqotga o‘ rgatuvchi mashqlar bajarilmaydi. Dunyo tajribasida suhbat, muloqot jarayonlariga tayyorlash mashqlariga tez-tez murojaat qilinadi. Masalan, quyidagi mazmundagi mashq namunalarini kuzatish mumkin:

1**. Matnni o‘ qing va uni nomlang.** Tanlangan so‘ zlarning ma'nosini aniqlang, antonimlarni toping va ularning uslubiy rangini belgilang.

Qanday so‘ zlar borligini bilasizmi? So‘ zlar boshqacha: kulgili va qayg‘ uli, kichik va katta. Muloyim so‘ zlar ham bor: rahmat, marhamat, Salom. Ona, aziz so‘ zlar bor: ona, Vatan, tinchlik, baxt (S. Prokofev).

(She'riy matndan foydalanishingiz mumkin).

Quyosh mayin kuladi,

Yorqinroq, issiqroq porlaydi,

Tepalikdan esa baland ovozda yog‘ iladi (Ya. Kolas).

2. **O‘ qing va takliflarni solishtiring.** Tanlangan fe'llarning qaysi birida "biror harakatning zarurligi haqida bir xulosaga kelish", va qaysi "qo‘ rquvni yengish", "tortinish, biror harakatni boshlash" ma'nolariga ega ekanligini belgilang.

A. Biz kinoga borishga qaror qildik.

B. Hyech kim unga qarshi chiqishga jur'at qilmadi.

Shartli nutq yoki oldindan tayyorlanadigan nutq. Mashqning bu turiga mashqlar qo‘ shish, gaplar qo‘ shish, parafrazlash, savol-javob topshiriqlari va boshqalar kiradi.

Yoki

1. Mazkur gaplarni ma'no jihatdan o‘ xshashlari bilan almashtiring, ibora va tasviriy ifodalarni ishlating. Siz bu matnni mukammal tushunasiz – u bu maqolani boshqacha tushunadi.

2. Ularning har biri uchun tegishli kontekstida bu fikrlarni joylashtiring. Bu muhitda ishlay olmayman. – Bu sharoitda ishlay olmayman. Nutq (muloqot) mashqlari. Bularga vaziyatli mashqlar ham kiradi.[2]

Mashqning yana quyidagi turlari mavjud. Bajarilish ketma-ketligiga ko‘ ra mashq turlari – propedevtik, tasviriy, fiksasion, takrorlanuvchi, umumlashtiruvchi, ijodiy; aqliy faoliyat xarakteriga ko‘ ra mashq turlari – analitik, sintetik, analitik-sintetik mashqlar va yetakchi ijro usuli – og‘ zaki, yozma, aralash mashqlar.

Mashqlar o‘ quvchilarning ko‘ nikma va malakalarini rivojlantirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Ular tasodifiy elementlar to‘ plami emas, balki tizim bo‘ lishi kerak. Avvalo, mashqning maqsadini aniqlash va uni o‘ quvchilarga yetkazish kerak. Buning turli yo‘ llari bor. Masalan: matnda nofaol ishtirokchilarni topishni o‘ rganish; so‘ zlarni to‘ g‘ ri talaffuz qilishni o‘ rganish; yangi imlo qoidasini qo‘ llashni o‘ rganish; mashq uchun topshiriqni o‘ qish, uni bajarish namunasi bilan tanishish va nima uchun bajarishtkerakligini aytib berish; matndagi yangi qoida uchun so‘ zlardan foydalanishni o‘ rganish va boshqalar.

O‘ rganilayotgan materialning xususiyatlarini hisobga olgan holda: mashqlarning qaysi turlari ustun bo‘ lishini aniqlash kerak: og‘ zakimi yoki yozma. Agar imlo qoidasi o‘ rganilsa, ko‘ proq yozuv mashqlari ko‘ zda tutiladi. Tasdiqlanmagan spellinglar bilan ishlashda syujetli talaffuz, yetimologik tahlil va so‘ z hosil qilish mashqlaridan

[1] Педагогика Энциклопедияси. 2-жилд. –Т.: Ж – М., 2012. – 223-б.

[2]https://search.rsl.ru/ru/view/01002976158?redirect=http%3A%2F%2Fdlib.rsl.ru%2Frsl01002000000%2Frsl01002976000%2Frsl01002976158%2Frsl01002976158.pdf

foydalanamiz. Nutq madaniyati ustida ishlash uchun og‘ zaki mashqlar va xor talaffuzi foydalidir, chunki nutq organlarini tarbiyalash kerak. Fonetikani o‘ rganishda og‘ zaki topshiriqlarga ustunlik beriladi.

Professor G. A. Prystupa tomonidan taklif quyidagi mashqlar taqdim etilgan:

1. tayyorlov mashqlar

2. tasviriy mashqlar;

3. takrorlovchi-umumlashtiruvchi mashqlar;

4. ijodiy mashqlar.

1. Propayedevtik yoki tayyorgarlik mashqlari. Bu mashqlarning maqsadi o‘ quvchilarga materialni birlamchi idrok etish, masalan, so‘ zning semantik ta’rifini berish, uni lisoniy bo‘ lmagan voqyelik bilan bog‘ lash; orfoyepiya va imlo xususiyatlarini tushuntirish.

2. Tasviriy mashqlar. Mashqlarning maqsadi o‘ rganilayotgan hodisaning nutqda qanday faoliyat ko‘ rsatishi va uni qanday aniqlash mumkinligini ko‘ rsatib berishdan iborat.

3. Asosiy mashqlar. Bu mashqlar natijasida bolalar paradigmatik bog‘ lanishlarni o‘ zlashtiradilar: o‘ rgangan narsalarini amalda qo‘ llay olish ko‘ nikmasini rivojlantiradilar.

4. Takrorlanuvchi va umumlashtiruvchi mashqlar. Mashqlarning maqsadi materialning boshqa material bilan munosabatlarida o‘ zlashtirilishini ta’minlashdan iborat. Bu turdagi mashqlar o‘ z ichiga og‘ zaki va yozma shakllarni oladi, bir mavzu bo‘ yicha so‘ zlarni tanlashga qaratiladi.

5. Ijodiy mashqlar. Ushbu mashqlarning maqsadi o‘ rganilayotgan til materialini bog‘ lanishli nutqda qo‘ llashni o‘ rgatish, o‘ quvchiga taklif etilgan mavzuda (og‘ zaki va yozma ravishda) gapirish, o‘ z nutqida tanish so‘ z birikmalaridan foydalanish va uning leksik va grammatik xususiyatlarini o‘ rganishni namoyish etishdan iborat. Asosiy ijodiy faoliyat-taqdimot va insho. Aqliy faoliyatning xususiyatiga qarab analitik, sintetik va analitik-sintetik mashqlar mavjud. Analitik-grammatik va morfografik tahlil, analitik yozish, tanlab yozish, o‘ quv diktant, tanlanma diktant. Sintetik-matn tayyorlash va nazorat nusxa ko‘ chirish, xotiradan nusxa ko‘ chirish, erkin nusxa ko‘ chirish, nazorat diktanti, savollarga javob berish, deformasiyalangan matnni tiklash, tegishli so‘ zlarni tanlash, ma’lumotnoma so‘ zlar bilan yozish (ijodiy diktant), so‘ z tuzish va lug‘ at-imlo ishi, gaplar, bayon va insholar tuzish. Analitik va sintetik – grammatik va imlo tahlillari, izoh yozish, tegishli so‘ zlarni tanlash, jumlalar, bayonotlar, grammatik va imlo topshiriqlari bilan insholar yozish, yetishmayotgan harflarni kiritish, matndagi so‘ zlarning shakllarini o‘ zgartirish, taqqoslash va tasniflar yordamida mashq qilish. Mashqlarni bajarish usuliga ko‘ ra ular turlarga bo‘ linadi: og‘ zaki (o‘ qituvchi savollariga javob berish, xartalar bilan ishlash, qoidalar chiqarish va boshqalar.), aralash (izohlangan xat, ogohlantiruvchi diktant va boshqalar.) va yozma (diktant, nusxa ko‘ chirish va boshqalar.)

Mashq-nutq ko‘ nikmalarini hosil qilish yoki takomillashtirish va malakalarini rivojlantirish maqsadida til (nutq) mashqlari yoki harakatlarni maxsus tashkil etilgan holda takroran bajarish mumkin.

Mashq o‘ quv vositalari toifasiga mos ravishda, ya’ni ularning iyerarxiyasidagi eng past qadam sifatida ko‘ rib chiqilsa, o‘ qituvchi va o‘ quvchilar faoliyatini boshqarish vazifasini va ularning o‘ zaro munosabatlarini bajarishga muayyan sharoit yaratadi.

Mashq o‘ quvchilarning faolligini ta’minlaydi, uni amalda modellashtiradi. Ularning ehtiyojlari va motivasion sohasiga, bilim, ko‘ nikma va malakalariga murojaat qilishi, ularning aniq bajarilishini ta’minlashi lozim.

Mashqlar odatda ikki asosiy xususiyat – maqsad va unga erishish vositasi bilan tavsiflanadi.

Bu maqsadlar quyidagilarni o‘ z ichiga olishi mumkin: o‘ quvchilarga til bilimlarini yetkazish, til va nutq malakalarini shakllantirish yoki takomillashtirish hamda nutq malakalarini rivojlantirish.

Bevosita maqsadga (vazifaga) erishishning asosiy vositasi o‘ quv faoliyati bo‘ lib, ularga quyidagilar kiradi: taqlid qilish, farqlash, almashtirish, o‘ zgartirish.

Mashqlarning tarkibiy modeli uchta asosiy komponentga ega: a) ko‘ rsatmalar, b) materialni o‘ rganish mashqlari va V) nazorat va o‘ z-o‘ zini nazorat qilish usullari. Har bir mashqni 2 tarkibiy qismga bo‘ lish mumkin: maqsadli va ijro etuvchi – nazorat va o‘ z-o‘ zini nazorat qilish bilan qo‘ shib olib boriladigan.

Mashqlarning maqsadli jihati ko‘ rsatmalar, topshiriq va boshqalar shaklida taqdim etiladi. Topshiriq muayyan talablarga javob berishi kerak:

a) o‘ quvchilar harakatlarini rag‘ batlantirish va ular uchun aniq vazifa qo‘ yish tarzida shakllantiriladi,

b) nutqoldi yo‘ nalganlik omillarini – vaziyatni aks ettiradi (kim? kim bilan? nima haqida? nima uchun?;

V) muayyan nutq mahsuli va natijasini maqsad qilib olish.

Ko‘ rsatmalarning asosiy xususiyati – ularning kommunikativ yoki nokommunikativ yo‘ nalganligidir.

Sinfda o‘ quv jarayonida yetakchi o‘ rinni kommunikativ topshiriqlar, uyda esa, ayniqsa, o‘ quvchilarning yozma ishlari – o‘ qitish, ya’ni til strukturasi elementlarini tushunishga qaratilgan topshiriqlar beriladi.

Ko‘ rsatmalar mashq bajarish uchun namunalar (modellar) va/yoki qoidalar bilan birga bo‘ lishi kerak.

Fonetik mashqlar umumta'lim maktablarida o‘ quvchilarning talaffuz, intonatsiya, urg‘ u va nutq madaniyatini rivojlantirishda markaziy o‘ rin tutadi. Ushbu mashqlar o‘ quvchilarda ikki asosiy jihat – **ko‘ nikma** va **malaka** – shakllanishiga xizmat qiladi. Shu sababli fonetik mashqlarni tasniflashda ularning bu ikki jihatga ta'siri hisobga olinadi.

1. Ko‘ nikma hosil qiluvchi mashqlar

Ko‘ nikma – o‘ quvchining talaffuz va nutq jarayonidagi qobiliyati bo‘ lib, u bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu tur mashqlari odatda:

- **Tovushlarni ajratish mashqlari:** undosh va unli tovushlarni alohida talaffuz qilish. Masalan, [x] va [h] tovushlarini ajratib talaffuz qilish.
- **So‘ z va so‘ z birikmalarida mashq:** o‘ quvchilar so‘ zlarni to‘ g‘ ri talaffuz qiladi va undosh, unli tovushlar o‘ rtasidagi farqni sezadi.
- **Tinglab takrorlash mashqlari:** o‘ quvchilar o‘ qituvchi nutqini tinglab, talaffuzni imitasiya qiladi.

Mazkur mashqlar o‘ quvchilarda talaffuzni tushunish va eshitish ko‘ nikmalarini shakllantiradi, nutqiy reflekslarni rivojlantiradi.

2. Malaka hosil qiluvchi mashqlar

Malaka – o‘ quvchining mustaqil nutq faoliyatida talaffuzni mukammal qo‘ llay olish qobiliyati. Bu tur mashqlari quyidagi jihatlarni o‘ z ichiga oladi:

- **Gap va matn darajasida mashq:** talaffuz, urg‘ u va intonatsiyani so‘ zlardan gaplargacha qo‘ llash.
- **Intonatsion va urg‘ u mashqlari:** nutq ohangini va urg‘ uni to‘ g‘ ri qo‘ llash.
- **Ijodiy mashqlar:** o‘ quvchilar mustaqil gaplar yoki she'rlarni talaffuz qiladi, intonatsiya va urg‘ uni amalda qo‘ llaydi.

Malaka hosil qiluvchi mashqlar o‘ quvchilarda talaffuzni mustaqil ishlatish, nutqni tushunarli va tabiiy qilish, shuningdek, nutq madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi.

3. Umumiy tasniflash tamoyillari

Fonetik mashqlarni tasniflashda quyidagi tamoyillar hisobga olinadi:

- Mashqning **maqsadi** (ko‘ nikma yoki malaka shakllantirish).
- Mashqning **murakkabligi** (tovush, so‘ z, gap yoki matn darajasi).
- Mashqning **interaktivligi** (audio, video, auditor mashqlari, ijodiy ishlash).

Shu tarzda fonetik mashqlar tizimli va bosqichma-bosqich qo‘ llanilganda o‘ quvchilarda talaffuz ko‘ nikmasi va malakasi samarali ravishda shakllanadi.

Mashqlar tarkibidagi ikkinchi komponent – ona til hodisalarini o‘ zlashtirish yoki ularni amalga oshirish natijasini nazorat qilish (o‘ z-o‘ zini nazorat qilish) uchun topshiriqlarni amalga oshirish bo‘ yicha qator harakatlarni o‘ z ichiga oladi.

Jumladan, mashqlar til sathlarini o‘ qitish nuqtai nazaridan ham turlarga bo‘ linadi:

1. Fonetik va grafik mashqlar

Ular bolalar uchun tovush va harflarni ajratish uchun ishlatiladi. Buning uchun quyidagi mashqlardan foydalaniladi:

- tovushlarni (og‘ zaki so‘ zdagi) harflar bilan belgilang;
- tanlangan so‘ zlarning tovush qiymatini aniqlash;
- so‘ zlarni alifbo tartibida qo‘ yish;
- tovushlarga mos kelmaydigan harflarni ta'kidlang.

Bunday mashqlar o‘ quvchilarda farqlash, ajratish, umumlashtirish, qisman izohlash ko‘ nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

2. Leksik va frazeologik mashqlar

O‘ quvchilarning so‘ z boyligini oshirishga tayyorlaydi, shuning uchun so‘ z va iborani o‘ rganishda so‘ zlar bilan ishlash kerak va bu muammolarni hal qilish uchun quyidagi mashqlardan foydalaniladi:

- belgilash (nomlash), (shevaga oid so‘ zlar, frazeologik birliklar);
-ushbu so‘ z uchun sinonimlar (antonimlar, frazeologik birliklar) ni tanlang;
- o‘ quv izohli lug‘ atdan shevaga oid so‘ zlarini, kasb-hunar so‘ zlarini toping;
- tanlangan so‘ zlarning ifodalayotgan ma'nosini lug‘ at asosida aniqlang;
- so‘ zning lug‘ aviy va ko‘ chma ma'nolarini aniqlang (gap tarkibida);
- so‘ zning o‘ z va ko‘ chma ma'nosi ishtirokida gap tuzing;
- ushbu gapdagi leksik xatoni toping;
- iboralarni so‘ z bilan ifodalang;
- tasviriy ifodalarni so‘ z bilan ifoda qiling.

3. Morfologik mashqlar

Ular bolalarning morfologiya bo‘ yicha olgan bilimlarini mustahkamlab, ham imlo, ham tinish belgilarining shakllanishiga asos bo‘ lib xizmat qiladi. Buning uchun quyidagi mashqlardan foydalaniladi:

- nutqning bir qismini aniqlash; nutqning u yoki bu qismini turkumlash;
- nutqning muayyan qismi, muayyan so‘ z turkumi so‘ zlarini tanlash;
- belgilagan so‘ zlarnin imlosi va talaffuzini izohlang;
- qo‘ shib yoziladigan so‘ zlarni alohida yozing;
- chiziqcha bilan ajratib yoziladigan so‘ zlarga misollar yozing;
- berilgan fe’llarning talaffuzi va imlosi o‘ rtasidagi farqni izohlang;
- jadvallar yaratish va tayyor jadvallarni ko‘ shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so‘ zlarga to‘ ldirish;
- matndan xato yozilgan, talaffuzi va yozilishi mos kelmaydigan so‘ zlarni ajrating.

4. Sintaktik mashqlar

Sintaktik hodisalarni tahlil qilish va ulardan o‘ quvchilar nutqida foydalanish bo‘ yicha quyidagi mashqlardan foydalaniladi:

- gapni so‘ roq, darak, buyruq va istak ohangida o‘ qing;
- sodda gapni qo‘ shma gapga aylantiring;
- qo‘ shma gaplarni sodda gaplar bilan ifodalang;
- ko‘ chirma gapni o‘ zlashtirma gapga aylantiring;
- nuqtalar o‘ rniga kerakli tinish belgisini qo‘ ying;
- matnda qo‘ yilgan tinish belgilaring qo‘ llanilish sabablarini izohlang.
- matnni mazmunga putur yetkizmay qisqartiring;
- hikmatni matnga aylantiring;
- turli mavzudagi maqol va hikmatlarni bir umumiy mazmunga birlashtiring;
- tarjimai hol matnini tavsifnomaga aylantiring;
- berilgan mavzuni 10ta jumla bilan so‘ zlar takrorisiz, bexato va yorqin ifoda qiling.

Shu o‘ rinda ta’kidlash lozimki, mashq va topshiriqlar ta’lim mazmuni hisoblangan darsliklar tarqibiy qismi bo‘ lishidan tashqari, alohida tizim sifatida ham qo‘ llanilishi maqsadga muvofiq. Fizika, matematika fanlaridan masalalar to‘ plami, tizimi mavjud. Biroq ona tili o‘ qitishga doir maxsus mashq va topshiriqlar tizimi amaliyotda faol qo‘ llanilmaydi. Shu ma’noda ishimizda tilning tarbiyaviy ahamiyatga ega ifoda vositalaridan foydalanildi. Ayniqsa, fonetika o‘ qitishda o‘ quvchining ma’naviy olamiga chiroq yoqa oladigan xalq maqollaridan o‘ rinli va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat xalq maqollarining tarkibi qofiyadosh so‘ zlardan iborat bo‘ lib, ular o‘ quvchiga muayyan unli va undosh tovushlarning nozik talaffuz xususiyatlarini ko‘ rsatib berishda juda qo‘ l keladi. Oddiy jumlada ishtirok etgan so‘ z tarkibidagi tovushdan ko‘ ra she’riy misra tarkibidagi tovush talaffuzi o‘ quvchi tafakkuriga tezroq ta’sir ko‘ rsatadi.

Darsliklarimizda *«Kuz keldi», «Anvar maktabga kelmadi»* kabi o‘ quvchiga faqat grammatikaga doir ma’lumotlar yetkazishga xizmat qiladigan, o‘ quvchi tasavvuri va ruhiy olamini, dunyoqarashini boyitmaydigan, mustaqil fikrlashga ko‘ maklashmaydigan misollarni ko‘ plab uchratish mumkin. Maqollar asosida esa ham nazariy ma’lumotlarni, ham o‘ quvchiga kelajak hayotida asqotadigan muhim o‘ gitlarni anglatish imkoni bo‘ ladi. Keltirilgan maqollarning mavzu doirasi to‘ g‘ riso‘ zlik, mehnatsevarlik, do‘ stlik, kamtarlik va ilm xosiyatlari to‘ g‘ risida bo‘ lishi maqsadga muvofiqdir. Bu borada, masalan, Mahmud Koshg‘ ariyning «Devonu lug‘ otit turk» asarida keltirilgan maqol namunalaridan foydalanish ham mumkin. *Tirishqoqning labi yog‘ liq – erinchoqning boshi qonlik. Yoshlikda tirishib harakat qilgan odam katta bo‘ lgach sevinadi. Baxt belgisi ilmdir. Odobning boshi – til*[3].

Bugungi darsliklarimizda kam uchrasa-da, o‘ tgan asrning 50-yillari “Ona tili” darsliklarida xalq maqollaridan unumli foydalanilganligiga guvoh bo‘ lamiz. Deyarli har bir mavzuni tushuntirishda xalq maqollari va dostonlaridan namunalar keltirilgan. Masalan, nutq tovushlari mavzusini mustahkamlash uchun berilgan 2-mashqda nazariy jihatdan o‘ quvchilar berilgan maqollardan tor, o‘ rta keng va keng unlilarni aniqlasalar, ikkinchi tomondan, ishchanlik va yalqovlik; bilimdonlik va nodonlik; botirlik va qo‘ rqoqlik; bir so‘ zlilik; hunarli bo‘ lishning foydalari; ahillik hamda to‘ g‘ riso‘ zlik kabilarni o‘ zida aks ettirgan ko‘ plab maqollar keltirilganki, bu tajribadan hozirda ham foydalanish juda zarur. Oddiy matnga qaraganda ko‘ proq yodda qoladigan va o‘ quvchining so‘ z boyligini oshiradigan maqol tarkibli bunday mashqlar darslik so‘ ngigacha o‘ rni bilan davom etgan.

Xalq og‘ zaki ijodi namunalaridan foydalangan holda ona tilidan noan’anaviy darslar tashkil etish ham mumkin. Xususan, tezaytishlar musobaqasi asosida tashkil etilgan mashg‘ ulotlar o‘ quvchining og‘ zaki nutqini ravonlashtirishda muhim o‘ rin tutadi, ya’ni o‘ zbek tilida nutq tovushlari va ularning o‘ ziga xos akustik xususiyatlarini o‘ rgatish samaradorligini oshiradi.

[3]Кошғарий Маҳмуд. *Девону луғатит турк.* 3 томлик. Т.I. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976. ; Кошғарий Маҳмуд. *Девону луғатит турк.* 3 томлик. Т.II. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976.– 47-83-б.

Masalan, “Urg‘ u” mavzusini o‘ tayotganda umumiy ma’lumotga ega bo‘ lingandan so‘ ng, aytaylik, Afzal Rafiqov, Sanjar Sa’dullayev yoki Zulxumor Mo‘ minovalar tomonidan ifodali o‘ qilgan bir she’r, bir nasriy matnning audio yoki video varianti qo‘ yib eshittirilsa, maqsadga muvofiq bo‘ ladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, notiqlarning ham ayol, ham erkak kishilardan iboratligi e’tiborga olinishi kerak. Nutqda to‘ g‘ ri talaffuzdan tashqari ohang masalasi ham mavjud bo‘ lib, u ayol va erkak (o‘ g‘ il va qiz) kishilarda ma’lum ma’noda farqlanadi. Shuning uchun darsda ikkala jinsdagi notiqlar nutqidan ham baravar foydalanish o‘ rinidir.

O‘ quvchilarni matn ustida ishlashga yo‘ naltirish ham yetarlicha samara beradi[4]. Ularga ibratli hikoyatlar, she’riy va dramatik matnlarni yodlab, ifodali aytib berish topshirilishi mumkin. Nasriy matnlarni yodlashga avval unchalik ehtiyoj bo‘ lmagani bois uni yod olish va aynan so‘ zlab berishda dastlab o‘ quvchilar qiynaldi. Darsni har tomonlama samarali tashkil qilishni ko‘ zda tutib, o‘ quvchilar matnlarni, hikmatli so‘ zlarni yoddan aytayotganda ularning og‘ zaki nutqidagi tovushlar talaffuzi, urg‘ u va ohang bilan bog‘ liq xato-kamchiliklar aniqlndi, ularni bartaraf qilish uchun maxsus mashqlar tavsiya qilinadi. O‘ quvchining nutqi ta’sirchan, jozibali bo‘ lishi uchun unda ulkan so‘ z boyligi ham bo‘ lishi kerak. Mashg‘ ulotlar davomida yuzga yaqin ibratli hikoya, she’r va hikmatli so‘ zlar yodlanadi. Dars jarayonida o‘ qituvchi o‘ quvchiga zaruriy nutqiy malakalarning shakllanish sharoitini yaratib berishi lozim. Bola o‘ z tilida ham og‘ zaki, ham yozma shaklda mantiqan izchil, nutq sharoitiga mos ravishda fikr ifodalay olishga erishishi uchun zarur so‘ z boyligiga, adabiy talaffuz ko‘ nikmasiga ega bo‘ lishi; imloviy savodxon va ijodiy tafakkur sohibi bo‘ lishi talab etiladi. Bu borada o‘ quvchilarda nutqiy malakani kompleks tarzda hosil qilish usuli yaxshi samara beradi.

Ona tili darslarida nutqiy malakalarni shakllantiruvchi asosiy o‘ quv materiali bu mashq va topshiriqlar tizimidir. Tadqiqotchi T.G‘ aniyevning ona tili bo‘ yicha mashqlar bajarish jarayonida o‘ quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirishga bag‘ ishlangan tadqiqoti[5] ham bu borada muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, ona tili o‘ qitishda, ayniqsa, adabiy talaffuz bilan bog‘ liq muammolar hali o‘ z yechimini topgan emas. Bu borada ijobiy natijalarga erishish mashq yoki topshiriqning sifati, berilishiga bog‘ liq. Agar topshiriq maqsadli, puxta o‘ ylangan holda tuzilsa, ya’ni birvarakayiga uch yoki to‘ rt nutqiy ko‘ nikmani shakllantirishga imkoniyat yarata olsa, nihoyatda foydali bo‘ ladi.

Fonetik mashqni tushuntirish uchun boshqa o‘ quv topshiriqlari bilan yonma-yon keltirib taqqoslagan ma’qul quyidagi jadvalda mashqni savol va topshiriqdan farqlovchi namunalar keltirildi :

2.2-jadval

Mashq turi	**Tavsifi**	**Namuna**
Fonetik mashq	Nutq tovushlarini, unli va undoshlarni talaffuz qilishni, urg‘ u va intonatsiyani amalda rivojlantirish	“X” undoshini talaffuz qilib, so‘ z ichida joylashishini mashq qilish: xabar, xarita, xush
Savol	O‘ quvchiga bilimini tekshirish, tushunganini aniqlash	“X harfi qaysi so‘ zlarda ishlatilgan?”
Topshiriq	O‘ quvchiga mustaqil ijodiy yoki amaliy ish berish, ko‘ nikmalarni qo‘ llash	“X harfi bilan boshlanuvchi 5 so‘ z yozing va talaffuzini mashq qiling”

Ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘ rsatayotgan ona tili o‘ qituvchilarining hammasini ham tajribali, malakali, saviyasi bir xilda yuqori deb bo‘ lmaydi. Belgilangan dastur bo‘ yicha faoliyat olib borilayotgan va zamonaviy interfaol usullar dars jarayoniga tatbiq qilinayotgan bo‘ lsa-da, o‘ quvchilarda nutqiy kompetensiya kutilgandek rivojlanmayotgani tajriba-sinov jarayonida, qolaversa, oddiy kuzatuvlarda ham ma’lum bo‘ lyapti.

Agar darsni qanday tashkil etish, xususan, ona tili darslarida, fonetika, orfoepiya, orfografiya mavzularini o‘ qitish o‘ qituvchining ixtiyoriga to‘ liq topshirib qo‘ yilsa, o‘ quvchilarning adabiy talaffuz hamda imloga oid ko‘ nikma va malakalari bir xil bo‘ lmasligi muqarrar. Talaffuz va imlo qoidalari esa bir xillikni taqozo etadi. Shu ma’noda o‘ quvchilarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishni avtomatlashtirish masalasi juda dolzarb bo‘ lib qoladi.

Tadqiqotlar natijasida ma’lum bo‘ ldiki, o‘ quvchi uchun o‘ ta zarur bo‘ lgan *to‘ g‘ ri talaffuz, imloviy savodxonlik, mantiqiy fikrlash* ko‘ nikmalari, *so‘ z boyligining muntazam oshishi* uzuq-yuluq mashg‘ ulotlar bilan emas, balki tizimli ravishda, maxsus mashq va topshiriqlar tizimi asosida uzluksiz, amaliy ishlash orqali hosil qilinadi. Bu – tizimli takrorlanishga olib keladi, natijada ko‘ nikma va malaka shakllana boshlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘ YXATI

1.Педагогика Энциклопедияси. 2-жилд. –Т.: Ж – М., 2012. – 223-б.

[4]Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.I. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.II. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976.– 47-83-б.

[5] Ғаниев Т. Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш. Пед.ифанлари номзоди диссертацияси автореферати.– Т., 1991. – 12-б.

2. Ғаниев Т. Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш. Пед.ифанлари номзоди диссертацияси автореферати.– Т., 1991.

3. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.I. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.II. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976

4.https://search.rsl.ru/ru/view/01002976158?redirect=http%3A%2F%2Fdlib.rsl.ru%2Frsl01002000000%2Frsl01002976000%2Frsl01002976158%2Frsl01002976158.pdf

5. Давронов, И. Э. Некоторые аспекты интерпретации понятий «задание» и «упражнение» / И. Э. Давронов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 8 (43). — С. 323-326. —

6.Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. -576 с.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд.–Т.: ЎзМЭ, 2004